

ЛИТЕРАТУРНОКРИТИЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ НА СПИСАНИЕ „ЧИТАЛИЩЕ“

Николай Пършев

Петгодишното съществуване на сп. „Читалище“ (1870—1875) е в тясна връзка с развитието на националната ни художествена литература, с утвърждаването на трайни естетически разбирания сред българската интелигенция. На страниците му възникват спорове от най-различно естество — теоретико-литературно, драматургично, езиково и др. В областта на драматургията се подема спор между В. Друмев и П. Р. Славейков, от една страна, и Д. Войников, от друга; за художествените стойности на стихотворенията и басните в педагогическата литература се кръстосват мненията на Н. Бончев и габровските учители; възникват разногласия за новобългарския език между Н. Геров (с псевдоним Пан Мушак) и М. Дринов. Заради дръзкия си диалог за преобразования в областта на църквата редакторът на списанието Т. Икономов трябва да дава обяснения на страниците му. Най-вече в областта на литературната практика то получава заслужени критически нападки от представителите на революционния печат.

Спорят помежду си и самите редактори на списанието поради противоположните си възгледи и позиции. Втората годишнина се редактира от Л. Йовчев и Т. Икономов, първият — крайно религиозни убеждения, а вторият — атеист, известен като „антихрист“. Когато Т. Икономов публикува написаната в материалистически дух статия „Мъртвото и живото на земята“, Л. Йовчев в редакционна бележка под нея казва: „Ний оставихми обнародването на това мнение, за да научим читателите да слушат мисли, противни на техните, защото науката не е фанатик и защото ще имаме случай да обнародваме и едно философско доказание за безсмъртието на душата.“¹ И наистина Йовчев изпълнява заката си и напечатва впоследствие статията, в която продължава да поддържа догматичните си убеждения, че човек се състои от тяло и душа.

Здравата патриотична атмосфера, която създават редакторите М. Балабанов, Лазар Йовчев, Т. Икономов, П. Славейков, С. Бобчев и Д. Цветков, е подчинена на идеята за народно въздигане чрез доближаване на литературата до нуждите на българския читател. Всички тези най-чисти възрожденски пориви на нашите книжовници лишават откъм достоверност твърденията на някои автори за една нездрава, едва ли не откъсната от народния живот атмосфера, която служи на някаква творческа самоцел и крайно субективистични разбирания и оценки: „Любен Каравелов стал первым болгарским критиком. . . Это привело его к неизбежному столкновению со сторонниками теории „искусства для искусства“, группировавшимися около журнала „Читальня“ (М. Балабанов, Н. Михайловски, Т. Шишков).“²

За да се убедим в историческата и литературната несъстоятелност на подобни твърдения, достатъчно е да споменем, че част от статиите, поместени в „Читалище“, бележат сериозна крачка напред в общата теоретико-оценъчна дейност. Дори започват да отразяват едно диференциране на теоретико-критическите занимания, появява се и нов род — художествена критика от В. Попович — „Нещо за новата картина на Н. Павлова на име „Аспарух“ и др., трети-

¹ Вж. Читалище, 1871, бр. 22, с. 695.

² Л. Воробьев. Л. Каравелов. М., 1963, с. 197.

раши проблемите на новозародилото се изобразително изкуство.³ От друга страна, можем да говорим за по-сериозни прояви на театралната критика. В това отношение са показателни статията на Т. Икономов „Театралните представления по нас“ и критичните бележки на П. Р. Славейков за „Иванко“ и „За драмата „Иванко“.

Всички тези заслуги на списанието се допълват от интересните творчески търсения на други книжовни дейци. Тук стават народно достойние поетичните образци на П. Славейков „Не пей ми се“, „Жестокостта ми се сломи“, „Изворът на Белоногата“, патриотичните стихове на Вазов, Р. Жинзифов, К. Величков, Н. Михайловски и други дейци, които се утвърдиха като автори в националната ни литература.

Вярно е, че наред с даровити писатели, като П. Р. Славейков, Иван Вазов, К. Величков и др., на страниците му печатат и творци с твърде ограничен идеен и творчески диапазон. Въпреки че са водени от високопатриотични амбиции, те остават съчинители на посредствени литературни произведения. И именно заради тях — Т. Шишков, Пишурка, Пискулиев и др. — списанието си спечелва лошата слава на средище на някои неособено добри книжовници. И през годините на своето съществуване то предизвиква, понякога изпълнени с краен максимализъм, но заслужени реакции на емигрантския печат. Критикувано е от Ботев, Каравелов и др. Когато трябва да дадем образец на действителен критически патос и непримиримост, винаги сочим превърналите се в сентенция думи на Нешо Бончев срещу някои сътрудници в „Читалище“: „Литературното поле не е бална зала, та да се гладим и да си казваме комплименти.“

В издателската практика на „Читалище“ често се е стигало до твърде деликатни моменти — естетическите, теоретичните и критикооценъчни възгледи на Т. Икономов и П. Славейков са се намирали в противоречие с онова, което понякога се е печатало в него. Мнозина самозвани писатели, допуснати за обществена изява на страниците му, са подложени на унищожителна критика не само от емигрантския печат, но и от собствените му редактори. Ето как е критикуван Т. Шишков за несполучливата му драма „Велизарий“: „Наистина много жестоки сте били г-н Бончев, да искате с едно драсновение на перото си да премахнете от българската писмовност такава изцихност! Вы г-н Бончев, без очила сте чели туй творение и затуй не сте свързали всичките му красоти. . . Но какво направихте с това? Накарахте добродетелния тойзи и скромнен певец на добродетелта да се спуска от яд. . . и да се разрази в нескромни ругателства противу вас, противу нас и противу всички, които не са подобни нему добродетелно изявени.“ При тази реакция от страна на редакторите на списанието Н. Бончев едва ли е имал основание да бъде недоволен. Когато трябва да пристъпваме към нравствените търсения на нашата възрожденска епоха, трябва да се съобразяваме, че навлизаме в една сфера с много чисти взаимоотношения, докосваме се до един нравствено извисен критерий за правдивост и народно служене. Някои от сътрудниците на списанието са притежавали болезнена честолюбивост, както например Пърличев, който след унищожителната критика на Н. Бончев хвърля останалите непубликувани части на „Илиада“ в огъня, но Т. Шишков продължава амбициозно да твори. Затова, изпълнявайки своя дълг към общокултурното ни въздигане, редакторите още веднъж казват истината за ограничените му творчески възможности: „Че и самата песен, с която сключва комедията си г-н Шишков е такваз сурова работа, щото ний даже се срамуваме да отдаваме нему такваз мършащо произведение, ако не в името на приятел, то в името на съотечественик и съгражданин, помолили бихме г. Шишкова да се напусне от тази севда дето иска да пее и да лее таквиз батюви песни, с които става сам смешен, когато иска да осмива другите.“⁴ Тази остра критика на Шишкова комедия „Не ще може или Глезен Мирчо“ е написана от П. Славейков, продиктувана от най-искрени подбуди на негов безпристрастен съдник. И въпреки откровените критически бележки на сп. „Читалище“ към него през 1873 г. в своя учебник по „Елементарна словесност“ Шишков дава като образци на истинска литературна критика един-

³ Възгледите и позициите на В. Попович за живописата са разглеждани от Т. Силиановска. В. Попович и началото на българското изкуствознание. — Изв. Инст. за изобразително изкуство, 1958, кн. 2. В настоящата работа те не се разглеждат подробно, а са използвани моменти, отразяващи националния литературен процес.

⁴ Читалище, 1872, кн. 4, с. 384.

⁵ Пак там, 1873, кн. 5, с. 481.

ствено работите, печатани в „Периодическо списание“, и тези на В. Попович, поместени в „Читалище“. Появата на статиите на Т. Икономов били в съзвучие с прокламираните идеи от емигрантския печат. Според Л. Ерихонов „позициите на „Читалище“ съпадали с онова, което е писал Л. Каравелов в „Свобода“, затова последният напълно подкрепил в това отношение „Читалище“ и осмелял опита на клерикалите да изобразят статията на Т. Икономов като идване на антихриста.“⁶

През тази епоха все по-често се срещат съждения и преценки за нашия общокултурен напредък, за функциите на зараждащата се българска интелигенция и нейните литературнокритически изяви. Започват да се оформят теоретическите позиции на писателите, обръща се сериозно внимание на художествения метод. Наред с тези теоретични проблеми сп. „Читалище“ държи сметка и за идейно-творческото съзряване на интелигенцията, за художествения вкус и майсторството на авторите, за нравствените търсения в техните произведения. Литературните критици разбират високоотговорната роля на художественото произведение в народния живот: „Като ни показват грозотата на лъжата и на кривдата в живота, романите трябва да ни покажат и хубостите на правдата и истината. Онова, което те подлагат наместо показаното зло, трябва да бъде прегледано добре и претеглено на везните на истината“ — пише в критическата си бележка за повестта „Сърдечна Маринка“ редакторът на втората годишнина.⁷

Ратува се за една качествено нова читателска публика, както критикът с инициали Н. Н. във взаимствуваната си статия „Нравствена цел на литературните произведения и нейната критика“ заключава: „Нека кажем още, че в литературата е вредна лъжата, но няма лъжа там, где то критиката бодърствува, где то публиката разбира.“⁸ Тук виждаме формулирана една от насоките на новите общокултурни промени, които трябва да засегнат всички обществени слоеве. Литературата като цяло трябва да отразява обективната историческа действителност. Именно сега, в период на цялостно национално въздигане, повече от всякога в литературата не трябва да присъствуват лъжата. Но затова е необходимо, както казва книжовникът, да има високо подготвена читателска маса и литературна критика, която да бъде безкомпромисна и да служи за утвърждаването на истински литературни произведения. Онова, което е характерно за общонационалния ни литературен процес, е неговият непознат дотогава бурен подем, който дава своите благоприятни последици върху таланта и естетическия идеал на книжовниците. През 70-те години тези понятия не съществуват напълно диференцирано и обособено. Въобще тези особености на литературното ни развитие са „дадени обикновено в една твърде хетерогенна книжовна форма, където национално-политическото, културно-историческото, патриотично-публицистичното, теоретическите съждения и критическите оценки, научната обосновка и фейлетонното подмятане или обсъждане взаимно се преплитат или допълват.“⁹

Сега на страниците на периодичния печат се срещат нови постановки и преценки, които със своите художествени и естетически търсения бележат значителен културен напредък. Сп. „Читалище“ отпечатава критическата статия „Нещо за новата картина на г-н Н. Павлова на име „Аспарух“ от В. Попович, където неговата оценка отразява творческия възход на българската народност: „Преди десетина години също по повод на някои нови утешителни явления в умствения и художествения кръг на нашия народ ний си бяхме казали, че всяко ново и самостоятелно произведение, било умствено или художествено, е признак на производителните и творчески сили, на духа на един народ, че когато един народ почне да ражда такива производители и да ги тласка в по-голямо количество в масата, тогава и понятието за него народ влиза в нова фаза, в нов свят.“¹⁰ Това са думи, които отразяват степента на духовно съзряване на нацията, радващи са не само заради тенденциозността и проникновението си, но и заради оптимизма

⁶ Вж. Юбилейна книжка на сп. Читалище, 1970, с. 50.

⁷ Читалище, 1872, бр. 19, с. 896.

⁸ Пак там, 1874, бр. 11, с. 290.

⁹ Г. Д и м о в. Национална революция и национален литературен процес. С., 1978, с. 106.

¹⁰ Вж. Читалище, 1871, бр. 1, с. 20.

стичния тон, с който характеризират в следващите редове перипетията и многобройните трудности, с които е свързано бавното и мъчително формиране на младата българска интелигенция. Това е период, в който биват проверени нейните волеви и нравствени устои. Той е показателен и с това, че тя е фокусирила върху себе си погледите на един цял народ, неговата вяра и надежда, че тя ще бъде катализатор и главна движеща сила на така желанния общокултурен напредък: „Ний бяхме почнали да вярваме че и той, подобно на стотина други наши съотечественици след едно накратко и набързо заявяване на своите нравствени качества, завалени сетне, зададени от жизнените нужди, от обстоятелствата и от дръзгите на времето, се е отчаял и преминал в онова патетично състояние на духа, което твърде прилича на нравствена полусмърт“¹¹ — допълва Попович.

Понякога отсъствието на професионализъм и строга диференциация на литературните занимания свидетелствуват, че литературната дейност е била само една част от широко разгърнатата обществена работа, с която са били призвани да се заемат нашите книжовници. Техните прояви са пропити изцяло с високопатриотичния патос на родолюбивите си създатели и носят белега на техния нравствен героизъм и безрезервно народностно себеотдаване.

Ето важните за нас теоретични позиции на Попович за функцията на таланта, това, че той не го разглежда едностранчиво, а прави опит да обоснове великото му естетическо и художествено въздействие: „Определява се неговата степен не само на производителната му или образователна сила, но при туй и степента на самата художественост и нейното свършенство в него.“¹² Подобен висок критерий за художествено майсторство прилага и Бобчев при критиката на драмата на К. Величков „Невянка и Светослав“: „Личностите, които излизат на сцената в новата драма. . . май поетизират в своите разговори, които на някои места приличат на обмислени и приготвени декламации. С други думи, природността и простотата, две необходими свойства в драматическото изкуство, липсват.“¹³

Тук отново можем да се върнем към тълкуването на таланта от нашите възрожденци не само като явление в литературното ни развитие, но и като носител на естетически ценности: „Талантът не се състои само в творчеството. Има хиляди, които творят криво-ляво, но малцина са ония, които представят произведението на духа и изкуството си в исканото свършенство. Талантът се обуславя още и в онова понятно усещане и в дълбокото понимание и овладяване на производимата идея, във високия естетичен вкус. . . , а без него талантът не бива освен жалка посредственост, резонерство, на място истинско мъдруване, стихоплетство, на място поезия.“¹⁴ В тези редове Попович с верен усет долавя сложните процеси на писателското изкуство, като се спира на значимостта и идеята на творбата. Това е оня важен момент, в който книжовникът заживява с нея и не е необходима само неговата творческа съпричастност, но и дълбоко разбиране на влиянието ѝ върху съзнанието на читателя.

За порасналите художествени изисквания на българина говори настойчивостта, с която се поставят новите критерии. Вече безвъзвратно е отминало времето, когато писателят можеше да не се съобразява с художествените принципи на повествованието и да твори, с компромисна забележка да не се спъва откъм произведения и без това оскъдната ни литература. Високият критерий за изискване към художествените достойнства на творбата е показателен признак за едно мощно раздвижване на духовните пластове, за появяването на нови естетически търсения. Те позволяват да се преодолее елементарността в творчеството, да се поставят на преден план новите съвременни жанрови изисквания, неудържимо се слага край на някои безполезни литературно-теоретически търсения, които често пъти са граничили с посредствеността. Засяга се и въпросът за функцията на героя в едно литературно произведение в споменатата вече статия „За нравствената цел на литературните произведения и нейната критика“. Героят със своя комплекс от обществени отношения, миоглед и реакции като носител на идейно-нравствени качества се разглежда вече като главен елемент на творбата. Изисква се героят да има богат духовен облик, борбеност и непримиримост спрямо действителността, да внуша

¹¹ Читалище, 1871, бр. 1, с. 21.

¹² Пак там, с. 20.

¹³ Пак там, 1874, бр. 13, с. 372.

¹⁴ Пак там, 1871, бр. 1, с. 20.

ва: „Ако героят не се бори с обстоятелствата, той не е вече герой, той е просто порочно лице“ — казва авторът на статията.¹⁵

В оценките за излизашите литературни творби редакторите на „Читалище“ поставят изискването авторът да бъде верен на творческата цел, която следва. Защото литературното произведение трябва да представлява издържана в жанрово отношение творба, която да отговаря на предявените художествени изисквания към единството на време, място и действие: „Когато пишем повест, не трябва да гледаме да нанизваме думи и действия, за да се яви каква да е приказка, а трябва да гледаме да бъдем верни на времето, мястото и нравите, които изобразяваме.“¹⁶ Тези думи на редактора се отнасят за една повест на Д. Душанов, като се акцентува и върху композицията на творбата, нейната вътрешнологическа свързаност, неща, така необходими за постигането на едно желано творческо съвършенство: „Не бива да забравяме и логиката, защото цената на книгата се обръща на нищо без последователност в мислите“ — заключава редакторът.¹⁷

На страниците си списанието засяга и проблема за художествената организация на литературното произведение и за неговото въздействие. Пак в този дух авторът на статията „За нравствената цел на литературното произведение и нейната критика“ разглежда и още една съществена функция на литературата, нравствена цел — вече се говори за естетически категории и доколко и как могат да бъдат те възприемани, за многостранността при тяхното тълкуване, за отношението на читателя спрямо тях съобразно с неговото равнище на интелигентност и светоусещане: „Разгледавайте произведението, тъй ще извлечете мисли положителни, прекрасни и нравствени. Макар че не всякий може да улови прекрасното, но всякой малко или много го разбира.“¹⁸ Но когато се борави с тези категории, трябва да се търсят начини и средства те да въздействуват по убедителен начин, да се постигне дирената цел. В този аспект на разглеждане ролята на литературата ни в тясна взаимовръзка с въпросите на общественото развитие и общокултурно въздигане трябва да се спрем и на още една съществена нейна функция. Тя заляга дълбоко в основата на усилията да се постигне общонародно въздействие чрез сближаването на по-голям кръг от читатели до трайни литературно-художествени ценности. Намираме я в много теоретически постановки, рецензии и бележки, както и в посочената статия. „Всяко нравствено съчинение има за цел да извлече една ползна за човеческия род мисъл. Но за да принесе някоя полза, тя трябва да бъде истинна. . .“¹⁹ Целта е да се формира здрав мироглед, да се постигат определени въздействия, които да са следствие на правдиви художествени примери, да намират реалистично покритие в житейската практика. Точно това можем да намерим в следващия пасаж: „Затова нека четем романа, трагедията, поемата. . . земирами понятие за разни страни, в които не сме били. . . от романа ще научим положения, в които не сме падали, ще научим характери, страсти, привички, които нямами и които мъчно можем забележи помежду си.“²⁰ Поставя се и проблемът за художественото познание като средство за изследване и отразяване на действителността и на човешките характери. Тук книжовникът се докосва до едно належащо съприкосновение на българския читател с други народи на базата на литературните произведения. Обръща се внимание и на психологическите етнически особености, културен напредък и прочее, на които се явяват носители представителите на по-добре развитите в много отношения европейски народи.

* * *

Невъзможно е да разгледаме теоретико-естетическите завоевания на сп. „Читалище“, без да се спрем на статиите на П. Славейков и Т. Икономов, които оставят трайни следи в общото развитие на възрожденската литература. Те разкриват прогресивните теоретико-крити-

¹⁵ Читалище, 1874, бр. 11, с. 288.

¹⁶ Пак там, 1872, бр. 21, с. 994.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Пак там, 1874, кн. 11, с. 289.

¹⁹ Пак там, с. 287.

²⁰ Пак там, с. 289.

чески завоевания на нашата интелигенция, интензивния процес на възприемане на естетическите принципи на руската демократична естетика: „Ръководният принцип на реалистичната естетика — така широко обоснован и изявен от Белински, — че литературата е продукт на обществото и следва да отразява живота на това общество. . . залага в основата на възрожденската ни литературна критика, става неизблен закон за почти всички наши по-значителни художници и книжовници.“²¹

За нас е важно и самото присъствие на отделни преводни произведения от руската литература на страниците на списанието. Особено активен в преводите на руски литературни творби е Жинзифов, който превежда поемите на Т. Шевченко „Ратайкиня“²² и „Завражена“²³ и още няколко негови произведения. Българският читател е запознат и с Пушкиновите стихотворения „Поет“, „Поет и стан“²⁴ и др. Ориентирането към руски литературни творби съвсем не е случайно от страна на нашите преводачи. Например още при обявяването на превода те са изтъквали, че той е в съзвучие с народните потребности, като са отчитали и художествените му достойнства, които ще допринесат за извисяването на естетическия и художествен вкус на българския читател. В своето обявление в „Читалище“ М. Греков заявява: „Аз се реших да преведа една част от повестите на знаменития руски поет Пушкина, т. е. неговата „Капитанска дъщеря“ и неговите леки разкази „Гръм“ и „Кържали“. Това аз направих с убеждение, че при своята литературна важност и при своите естетически достойнства тия произведения щат да се прочетат не с малък интерес и не с малка полза от нашата четяща публика.“²⁵

Духовното сродяване с руската литература личи и от предпочитанията, които ѝ се отдават пред постиженията на другите европейски литератури. В статията си „Що е роман“ Славейков заключава: „Най-после ний ще повторим още веднъж да кажем тука, че в романите, новелите и приказките нам ни най-вече аресва руския начин на писането.“²⁶ Подобен патос откриваме и в статията на Т. Икономов „Поезията на природата и нашите нужди“. Статиите на Славейков и Икономов свидетелствуват за активното общуване с руската демократична естетическа мисъл. Те са показателни и с това, че демонстрират далновидността на техните автори относно степента на ползотворност на руско-българските литературни взаимоотношения. И двамата автори трезво доказват, че романите от т. нар. „френска школа“ не могат да послужат на порасналите изисквания и интереси на българския читател и категорично не ги препоръчват. Т. Икономов пише: „Ако прегледаме по-голямата част на френските романи, какво ще намерим в тях: Природа и действителност ли или фантазия и нелепост?“²⁷ Тук авторът бичува сензационните търсения на подобен род писания, в които „нийде не видиш здрава умствена храна“. По същия начин и Славейков отхвърля неестествените прояви и настроения в същия род романи, като не пропуска да ги сравни с руските и да демонстрира тяхната голяма художествена съвършеност: „И да описват свръхестествени борби с природните сили, и да изобразяват още неприродни характери. В тази грешка изпадат най-много французите.“²⁸ А творбата по подобие на руските литературни произведения трябва да отразява колективния български дух, да се докосне до всички негови кътчета, да отрази неговите тежнения: „Тъй бихме могли да имаме роман, и такъв трябва да е той, а то ще се каже повест от дружествения наш живот. В това русите са днес много успели.“²⁹

Трябва да се отдаде значимото на някои съществени моменти от статията на Икономов „Поезията на природата и нашите нужди“, които са пряко следствие от ускореното духовно-развитие, даващо често пъти неочаквани естетически нюанси. Както отбелязва Т. Жечев, в

²¹ Г. Димов. В. Г. Белински и някои въпроси на българската литературна критика. — Литературна мисъл, 1961, кн. 4.

²² Читалище, 1871, бр. 23, с. 735.

²³ Пак там, 1873, бр. 13, с. 1142.

²⁴ Пак там, бр. 10, с. 961.

²⁵ Пак там, бр. 6, с. 96.

²⁶ Пак там, 1870, бр. 3, с. 83.

²⁷ Пак там, бр. 16, с. 449.

²⁸ Пак там, кн. 3, с. 82.

²⁹ Пак там.

писанията на Икономов има пасаж, „под които би се подписал Чернишевски, съжителствуват с пасаж, от които би изпаднал във възторг и самият Константин Леонтиев.“³⁰

Така сред българската интелигенция се очертава един траен интерес, едно сближаване с руския културен живот, което е пряк израз на народните възжелания за възможна помощ от братския славянски народ. Двамата писатели със своята гражданска отговорност пред народните съдбини не се поколебават да покажат открито предпочитанията си към всичко руско на страниците на списанието.

Изследвайки генезиса на формирането на нашата литературна критика, трябва да се отбележи процесът на активизиране на настроенията сред нашата читателска публика и най-вече нашата творческа интелигенция. Това раздвижване е свързано с промените на нейния естетически вкус, а оттам и с качествените промени, които търпи в своята структура художествената литература по отношение на тематика, идеи, жанрово разнообразие и т. н. Тази пряка взаимовръзка между художествената литература и критика вече е доловена от много наши критици и книжовни дейци и става едно от най-здравите звена на литературната практика. Трябва определено да изтъкнем, че идейно-естетическите промени в литературната критика през 70-те години са показателни за повишения ръст на духовния живот и са свързани с процесите на жанрова диференциация.

На страниците на „Читалище“ можем да проследим завоеванията на литературната критика, свързани с новото ѝ положение в литературния и обществен живот на нацията. В оценките за нашата литература критиците се стремят да утвърдят не само обществено-историческото ѝ значение, но и нейното предназначение — да е съзвучна с народните интереси. Въздействието на литературните произведения върху националното самосъзнание на един народ трябва да стои като най-неотложно изискване пред една литература като българската. За да може народният живот да бъде изобразен правдиво, реалистично, трябва творците на книжовното поприще да бъдат водени от най-светли идеали, от патриотичните настроения на читателите и техните интереси. Така, с перо в ръка, да решават неговата съдбовност с мощното въздействие на своя талант. Такива въпроси третира критикът, подписан с инициалите Н. П., в своята статия „Писмо до читателите на „Читалище“: „Литературата на кой да е народ трябва да зима участие в неговите интереси и съдби — това е характерът ѝ, това е назначението.“³¹ Авторът на статията се стреми да разгърне значението на литературата и нейното тълкуване в един по-широк обществено-исторически план, чийто обсег да обхване и проследи процесите на формиране на българската народност, да отрази нейното минало, сегашното ѝ състояние и да подчертае посоката на нейното духовно и идейно израстване в бъдеще. Критикът още веднъж напомня, че литературата отразява духовния живот, творческите сили, идейно-творческите търсения на един цял народ: „Литературата на един народ е негово огледало, в което може да се огледа и види „що е бил“, „що е сега“ и „какво трябва да бъде занапред.“³²

Една от особените черти на възрожденската ни критика е нейно отпристатие към негативните прояви на книжовното поле. Тя се насочва към посредствените и слаби произведения. Както вече казахме, налице е нетърпимостта срещу бездарността във всички нейни форми на проява. Изгражда се критерият за художественост заедно с предпочитанието към полезното и необходимото, което трябва да се извлече от творбата, предложена на читателската публика. На страниците на „Читалище“ Н. Бончев публикува една от статиите си по педагогически въпроси „Две думи поради програмите на Габровските училища“. В нея критическото перо на автора е насочено срещу училищните програми на габровските училища и естетическите и педагогическите достойнства на поместените в тях басни и стихотворения. Големият български критик възкликва, че ако такива поетически творения се изучават от децата, трябва да ги знае и целият народ, отговарят ли те на потребностите на подрастващите: „Колкото ни е познато,

³⁰ Т. Же ч е в. Тодор Икономов. С., 1975, с. 151.

³¹ Читалище, 1874, бр. 20, с. 579.

³² Пак там.

българската книжнина няма ни басни, ни стихотворения за училищата: откъде ги вземат учителите? Или сами ги съчиняват. Ако последното е вярно, трябва да знаем и ние какви са ония басни и стихотворения и имат ли такава цена, дето да се изучават даже наизуст от децата?³³ Литературните критици и редакторите на „Читалище“ публикуват безкомпромисни бележки и статии срещу произведения, лишени от образност и творческа издръжаност, с каквито се характеризират например литературните писания на Т. Шишков. Редакторите на втората годишнина на списанието, подкрепяйки Н. Бончев, дават правдива оценка за незадоволителните и слаби страни от творческата му дейност: „Преди всичко, че г-н Шишкова е изхабил доста хартия да печата и препечатва това свое знаменито произведение. . . , защото трябва най-после да се покажат преимуществата на таланта на г. Шишкова и да се изобличи величайшата неправда на г. Бончева, който има нечужданата смелост да не аресва стиховете му и да му казва в очи, че пял блудкаво и безсолно.“³⁴ Пак от редакторите на същата годишнина Л. Йовчев и Т. Икономов е унищожителната критика срещу компилаторските прояви от страна на Д. Душанов в неговата повест „Вапцани яйца“. Произведенията, от които се нуждае повече от всякога литературата ни, не могат да представляват шаблонни образци и да са плод на преписване от български и чужди произведения. Подобни форми на повествование получават веднага острата реакция на критиката: „Първите пет глави са зети от някоя стара и глупава повест, а последната шеста глава е преправена от драмата на Д. Войникова „Десислава“ и сичко е същото на едно. . . Сичко е зето на готово и се състои от два къса, различни един от друг и скърпени как дошло. Белите конци на това скърпване се виждат от три часа надалеч.“³⁵

В края на робството, както споменахме, се засилва интересът към художествените качества на литературните творби. Затова определено може да се каже, че тези повишени изисквания на критиката започват да дават своите плодове. Това се вижда от отзивите за нейното въздействие. „Читалище“ със своята рецензия за дейността на Д. Манчев отбелязва ползотворността от вешата и компетентна намеса от страна на „Периодическо списание“ за отстраняване на слабостите в неговата творческа работа: „Като показва достойнствата и недостатъците му, „Периодическо списание“ помогна на г. Манчева да измени значително третото издание и да поправи много от недостатъците на първите две издания. Ето ползата от вешата критика. Няма съмнение, тази критика ще помогне на г. Манчеву да усъвършенствува още повече книгата си в следущите издания.“³⁶ В тази бележка има един много съществен момент, който показва, че на критиката не се гледа едностранчиво и нейните прояви не минават незабелязано. Счита се, че изданието ще получи необходимите качества, като следва нейното направление: „и да внася онези поправки, които се покажат за нужни от критиката и от опита“³⁷.

Все по-честите и убедителни прояви на литературната критика говорят за нейното по-уверено утвърждаване. Тя търпи развитие, издига художествения критерий пропорционално на растящите изисквания, предявявани към всички прояви на духовен живот, съобразно с практическия опит.

Литературната критика обръща сериозно внимание и на дейността на българските преводачи и преведените от тях произведения, подбрани и стъкмени за българските читатели по-някога съвсем безогледно. И тук не можем да подминем един от най-авторитетните и най-добре подготвени критици В. Попович в една от неговите обширни критики. С действената сила на критическото слово той с няколко лаконични оценки разкрива истинската същност на фактите и процесите в това явление сред нашите книжовни дейци. Острието на неговата критика е насочено срещу онези, които без необходимата подготовка се захващат с тази нелека и високоотговорна задача. С това те не само не правят правилен подбор на книгите за побългаряване според народните нужди, но ги осакатяват и лишават от техните достойнства: „Така иностранныте писатели, философи, поети и педагози, вместо да се явят у нас в сичкото величие на идеите си и в тяхната пластичност, они ни се явяват опърпани като смешни и дърти беззъби

³³ Читалище, 1873, кн. 9, с. 831.

³⁴ Пак там, 1872, бр. 7, с. 382.

³⁵ Пак там, бр. 21, с. 993.

³⁶ Пак там, бр. 22, с. 1043.

³⁷ Пак там.

баби-бърборани, на които не се отбира лесно онова, щото говорят. Та чети, ако щеш, цели ти-
ради от нхните произведения, лучът на величието им нема да проникне в душата ти чрез по-
българяването им, нема да стопли самосъзнанието ти и здравия разум.“³⁸ Неслучайно Попов-
вич подлага на критика модата да се превежда, още повече, когато с това са се нагърбили кни-
жовници с недостатъчни възможности. Целият поток от бездарно преведена книжнина, често
пъти резултат от компилаторски комбинации, сега намира вече едно обществено порицание
заради нейната неиздържаност и нецелесъобразност: „Пред очите ни лежат доста книжки от
старо и ново издание: имаме преводи от френски, от немски, имаме компилации с надслов —
съчинение от еди кого, а навсякъде гледаш вярна на мисълта си за слабите нравствени, даже
и преводни сили на нашите писатели.“³⁹ Според критика положението на преводната ни ли-
тература е един тревожен факт, който по себе си напомня за слабата подготовка и незадово-
лително вникване в духа на избраната за превод творба: „Едно повърхностно прочитане се смес-
ва с една безочлива кражба“ — говори Попович.⁴⁰ По-нататък той ни показва опростителст-
вото и механизма на преводаческата дейност на много от нашите писатели и е напълно прав,
като казва: „... а да научиш в нх смисъла и съдържанието трябва да запалиш Диогенов фе-
нер и да го търсиш“. Литературните критици изискват преведените произведения да са близки
с духовния свят на читателя и акцентът пада върху техните естетически достойнства. Обръща
се внимание върху необходимостта от една по-изискана селекция на европейските произведе-
ния. Извикана от тази необходимост се явява преводната статия на А. Илиев „Нещо за пре-
водите“ от чешкия автор Ю. Югман. Тук вече някои от проблемите на превода намират тео-
ретическо разрешение, като редом с мислите на чуждия автор Илиев прави преглед на нашето
състояние в това отношение. Статията е твърде характерна с трактовката, която получава про-
блемът за проникването на чужди произведения сред нашата народност и доколко степената на
това взаимоотношение деформира българския облик на нашата литература: „Дали превежда-
нето от чужди езици е вреда на народността? Отговаряме, че е добре, ако се прави добре. Как-
во и как трябва да превеждаме? Това що е най-добро и що е нам най-нужно, и така да превеж-
даме, щото да се чини като че е оригинално, на български написано.“⁴¹

Редакторите на списанието подкрепят повика българското книжовно поле да не се прев-
ръща в място за получаване на материални средства чрез посредствени преводи и издателска
дейност. Затова опитът на А. Шопов да преведе трагедията „Смъртта на княза Потемкина“
според тях не отговаря на народните потребности и не допринася с нищо за общокултурното
възпитание на българската книжнина: „Може ли ни каза младият преводител, какво е мислил,
като е превеждал и печатал? Да спечели пари ли? Но с такава стока да се търгува е безчестно.
За полза народна ли? Но с безумства не се ползува никой народ... За да свършим, ний
ще кажем още веднъж, че книгата на г-н Шопова е достойна за най-голямо презрение.“⁴² Виж-
да се безкомпромисността, с която се подхожда към всякаква посредственост в литературата.
Чувствува се и влиянието на критическия дух на българския емигрантски печат. Подобно е схва-
щането и на други наши книжовници за нерадостната картина, очертаваща състоянието на бъл-
гарската книжнина. Поддържа го и С. Бобчев в своята критическа бележка за „Нашата книж-
нина“. Редакторът на „Читалище“ подкрепя и Н. Бончев, който в своите статии е недоволен
от това, че в писателското и издателското поприще присъствуват творци, крайно неподготвени,
без необходимото призвание за високоотговорната задача на книжовника. От редовете на ре-
цензията на Бобчев проличава дълбоката загриженост на българските родолюбци за някои
крайни увлечения на издатели и автори, нерядко водени от съмнителни амбиции и материална
заинтересованост: „Признаваме наистина, че в голямото множество на тези издания се намер-
ват и такъвиз, които заслужават названието чернокожко гяволско хороирише, както ги зове
младият български книжовник г-н Бончев... истина е нашата оскудна книжнина се пълни от
ден на ден с измет книги, които се купуват и четат от простодушните българи без никаква пол-

³⁸ Читалище, 1874, бр. 15, с. 406.

³⁹ Пак там, с. 407.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ Пак там, 1872, кн. 1, с. 81.

⁴² Пак там, кн. 16, с. 757.

за.⁴³ Една вярна оценка, в която се чувствуват осезателно веянията на идеите на Н. Бончев, Каравелов и Ботев. За нас е по-важно, че тя се появява в Цариград, където намира приемници да се даде отпор на безогледното разпространение на книги, които с нищо не спомагат за народното въздигане. Разбира се, Бобчев е напълно прав, когато казва: „Тежко е да гледаш на това днешно книгобесие и отпада и сила, и ищах, и надежда. . .“, като видиш какви книги се обръщат днеска между жадните за четене и гладни за наука. Тъй продължава да говори върху този предмет г-н Бончев. Издателите на подобни книги не се радват на просвещението на народа, което чакат с жадни очи всички искрени родолюбци, а радят само кесните си.“⁴⁴ Тези думи, даващи тон на рецензията на Бобчев, заимствувани почти напълно от литературната статия на Бончев „Класическите европейски писатели на български език и ползата от изучаване на произведениата им“, са показателни, че борбата срещу чуждите на българския бит и душевност произведения се води повсеместно. Това се констатира не само от безкомпромисната критика на Ботев, Каравелов и Бончев, но и от редакторите и сътрудниците на цариградския печат, които изразяват едно съгласие в това отношение с емигрантските среди въпреки някои принципи различия спрямо изискванията към възрожденската литература.

* * *

В този период от развитие на възрожденската ни литература започва да се утвърждава драматургичният жанр. Първите драматургични опити предизвикват вниманието и на много млади автори, които опитват перото си в тази област. Именно активността и засиленият интерес на българските книжовници към драмата налагат съвсем естествено и намерсната на критиката. Споровете около утвърждаването на драматургичните жанрове в българската литература, отразени на страниците на „Читалище“, са били обект на не едно изследване на нашите литературни историци.⁴⁵ Но тяхното разглеждане ще цели да допълни общата представа за многостранната оценъчна дейност на неговите сътрудници и редактори. За нас са по-важни критическите статии на Славейков за Друмев и породените от тях спорове с теоретическите принципи на Войников. Възникването на тези спорове има своята положителна страна, защото спорът е главен двигател на литературните процеси и позволява да се намери най-верният метод на творческо пресъздаване на българската действителност. Така или иначе спорът по този въпрос е най-добър показател за новите търсения на литературната критика, едно рязко отделяне от застоя и елементарността в творческия процес.

Списание „Читалище“ приветствува представлението на театър „Осмение“ в Цариград. То се оценява като значимо събитие в литературното ни развитие, въпреки че носи белезите на своите слабости и неукрепналост. В случая всички — и публиката, и критиката — са снизходителни към тези първи прояви. На тях се гледа като началото на един нов напредък и културно въздигане. Въпреки липсата на професионално майсторско умение, невъзможността за подготовка на едно по-високо ниво, няколко ученици, начело с Величков, започват да правят българския зритель съпричастен с художественото въздействие на театралното изкуство. Като самодейност тази ентузиастична проява показва навременно, че българският народ е носител на творчески възможности и вече е дошло времето за тяхната изява. На страниците на списанието излиза одобрителен отзив за това представление: „Без да правим анализ на пиесата и да търсим вътрешното ѝ достойнство, ограничаваме се да кажем, че относително до външното представление, до изкуството и таланта на актьорите, ний останахме благодарни. Няколкото тия млади ученици от царския лицей, при всичко, че не са виждали много театри, и ако да бяха твърде слабо упражнени, пак показаха доста способност в ролите си. Безпристрастен зритель, като вземе във внимание всички тия обстоятелства, намира, че тия ученици направиха чест и на се-

⁴³ Читалище, 1874, кн. 5, с. 156.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Г. Димов. Българската литературна критика през Възраждането. С., 1965; Т. Жечев. Тодор Икономов. С., 1975; С. Каракостов. Български възрожденски театър на освободителната борба. С., 1973, и др.

бе си и на народа си като доказаха, че българинът не е тъй недаровит, както се досега виждаше.“⁴⁶

Впоследствие редакторите на втората годишнина Л. Йовчев и Т. Икономов много рязко критикуват крайностите, в които изпадат някои творци на драматургични произведения. В критичната си бележка за несполучливо преведената от Шопов трагедия „Смъртта на княза Потемкина“ те отразяват това ново увлечение в нашата книжнина: „Модата на театралните представления между нас българите начена да произвежда своите действия. . . Някои ученици напуснаха своите уроци и своите писмени упражнения, за да се предадат на смешни преправяния и преводи на различни остаряли драми, трагедии и комедии.“⁴⁷ Такова е недоволството на редакторите от преведената драма „Лукреция Борджия“ от двамата ученици от Цариградския лицей К. Величков и Г. Николов. Няма съмнение, че те са имали нея пред вид, защото само след два броя в списанието се появява отрицателна рецензия за превода им. Те са критикувани най-вече за избора на това произведение за превод, който според редакторите не е в съзвучие с народните нужди: „Ако например те биха искали да принесат нещо полезно на българския книжовен олтар, тогава изборът на книгата би бил по-друг. Те биха избрали за своя превод таквава книжка, която да отговаря на някоя нужда в народния живот. . .“⁴⁸ Но такава е била съдбата на много наши писатели, защото К. Величков в „Читалище“ е бил и хвален, и критикуван. Когато през 1874 г. С. Бобчев редактира списанието, дава положителна оценка за драмата на Величков „Невянка и Светослав“. Това е една кратка бележка, която оценява таланта и съдържа твърде оптимистични надежди за развитието на Величков като сериозен автор в българската литература, които впоследствие се оправдаха с неговото по-сетнешно творчество. Критикът заявява: „Ний сърадвами на младия драматист с първия този негов доста сполучен самостоятелен труд, който желаем да бъде предтеча и на други по тая част по-сполучени и по-капитални творения.“⁴⁹

Разглеждайки драматургичната критика на страниците на списанието, трябва да посочим в това отношение критическата дейност на Т. Икономов и П. Славейков. Тя се изразява в критически статии и бележки, които по своята действена сила и проникновение внасят едно ново виждане у зрителя за художествените достойнства на драматургията. Тези техни работи, станали послувични в нашата възрожденска критика, имат и своя въздействаща сила върху зрителя с високия си естетически критерий, поставят въпроса за самобитността на драматургичната творба и дали тя е в състояние да изпълни многоочакваните надежди за въздигане на българския национален дух в годините на робството. В същност тези позиции на двамата наши видни възрожденци са пряк резонанс от общата атмосфера в националния процес при формиране на новите взаимоотношения между читателя и художествената творба като носителка на непреходни естетически ценности. Статията на Т. Икономов „Театралните представления по нас“ е продиктувана от тези проблеми. Освен неговата основателна тревога за безогледното превеждане той се интересува и от самобитността на творбите, които се поднасят на българския зритель, ще придобие ли новосъздаващата се българска литература необходимия национален облик. Третира и въпроса за подготовеността на българина за онези естетически понятия, които му се поднасят, дали той е в състояние пълноценно да ги възприеме и осмисли. В тогавашната епоха е било наложително да се отчита тази възможност на публиката да възприема духовните ценности без необходимата подготовка и нагласа за това. В статията си Икономов отбелязва: „Умът на зрителите не е пригоден за сериозното, за вътрешното, за идеята. Той търси лекото, смешното, като пропуска всичко без внимание.“⁵⁰ Авторът долавя и бедата от другата крайност, от увлечение по сантименталното, лекото и повърхностното в художествената творба, едно увлечение, което не е отговаряло на общонационалните задачи в момента.

По същия начин и П. Славейков в своите критически статии, публикувани в списанието, когато той е бил негов редактор, отбелязва със задоволство появата на драмата „Иванко“ като

⁴⁶ Читалище, 1872, кн. 10, с. 410.

⁴⁷ Пак там, кн. 16, с. 756.

⁴⁸ Пак там, кн. 18, с. 816.

⁴⁹ Пак там, 1874, кн. 13, с. 372.

⁵⁰ Пак там, 1872, кн. 17, с. 771.

произведение, което се отличава по много достойнства от досегашната практика да се твори В своята критика той нарича произведението на Друмев „една капитална пиеса за бъдещия народен театър.“⁵¹ Една явна оценка на неговото творчество, като се има пред вид, че Друмев постига желаната близост на творбата с българската душевност, изобразявайки българската среда и живот с нюансите на тяхната многообразност. А относно степента на художественото въздействие на героя и неговото реално покритие в действителността, както и по някои други въпроси, свързани с драматургичното творчество, Славейков влиза в спор с Войников. Славейков доказва несъмнените достойнства на драмата „Иванко“ и най-вече творческия успех да се въздействува върху психиката на зрителя преди всичко с нейната самобитност. За националното ѝ внушение сред публиката Славейков пише: „Гъркът мирише на грък отдалеч, а българинът личи, че е българин не само по дрехите и името, по онова, що го виждаме, че прави.“⁵² Авторът акцентува върху националното звучене на творбата като форма на въздействие, съчетано с една идейно-психологическа характеристика на героите.

При разглеждане на цялостните драматургични прояви в българската литература през този период се вижда, че редакторите на списанието са се стремили да отразят и фиксират положителните тенденции в тях, елементите на новаторство, които носят в себе си. По своята явна преценка литературнокритическите статии блестят с моменти на правдивост и трезвост за мащабността и отговорността на задачите, стоящи пред литературните творци. Написаното в „Читалище“ от Т. Икономов, Славейков, както и от много други бележи стъпка напред в теоретическото и критико-оценъчно мислене, във формирането на естетически вкус на интелигента и обикновения читател. От днешна гледна точка тези преценки изглеждат понякога елементарно-наивни или пък прекалено възторжени, но за онова трудно време за българската нация те са имали определено важно значение, което днес се отчита от нашата литературнокритическа наука като ценен принос в националната ни съкровищница.

* * *

Днес правим опит от дистанцията на времето да маркираме проявите на списанието откъм тяхната значимост и посредством тях да определим мястото му в контекста на общолитературния процес през Възраждането. Защото оценките на някои от съвременниците за него са били свързани с обществените противоречия и с определени интереси в конкретната историческа ситуация и често пъти страдат от прекомерен максимализъм и пристрастие. В последните години се наложи мнението за пресилеността на критическите оценки на М. Бончев за превода на „Илиада“ от Григор Пърличев в „Читалище“ — то бе отстоявано от М. Арнаудов.⁵³ Според З. Петров в разговори със С. Радев той е критикувал Н. Бончев, „че не е могъл да оцени превода на Пърличев и с това е извършил една критическа пакост“⁵⁴. Вярно е, че Н. Бончев използва високи естетически критерии в подхода си към тази преводна творба. Този максимализъм в естетическите му оценки е резултат от неговата нагласа като критик и от онова самочувствие, което му дават отличната теоретическа подготовка в Русия и неговите качества на съвършен елинист. Сам Пърличев признава, че владее гръцкия език по-добре от родния си, и това може да се приеме като една от сериозните причини за лошия превод в „Читалище“. Той казва по адрес на Бончев: „Критикът писа дълго против мене. Не трябваше толкова. Той като искаше да ме поразии и да препоръча свой превод, можеше да каже само туй: „Пърличев не знае български“, и тогава аз наистина бих бил поражен.“⁵⁵ Явление като Бончев е повече от радостно и е показателно за достойнствата на родната ни литературна критика, тъй като той се явява носител на идеи и веяния на прогресивната руска литературнотеоретическа мисъл. Но приложения на практика при тогавашната степен на културно развитие, те рязко контрастират с цялостната ни тогавашна литература.

⁵¹ Читалище, 1873, кн. 5, с. 477.

⁵² Пак там, кн. 7, с. 671.

⁵³ М. Арнаудов. Григор Пърличев. С., 1968, с. 46.

⁵⁴ З. Петров. Един от последните възрожденци. — АБВ, бр. 4, с. 4.

⁵⁵ Български писатели. Живот — творчество — идеи. Т. 2. 1929, с. 248.

Като разглеждаме дейността на „Читалище“, ние имаме възможността да споменем за неговите изявени редактори М. Балабанов, Л. Йовчев, Т. Икономов, П. Славеиков, С. Бобчев и Д. Цветков, да станем съпричастни с творчеството на многобройните му сътрудници — български учени и писатели. Това ни позволява да обърнем внимание върху някои исторически личности, например Т. Икономов. Този летописец на Цариградския обществен кръг става заедно със Славеиков и др. най-значимият деец на легалната българска борба. Въпреки многото усилия на някои наши учени да се извади от праха на забвението тази обаятелна личност, направила толкова много за съдбините на българския народ, има да се желае още: „Това е работа, която чака историците на нашата обществена мисъл.“⁵⁶ Наистина българската научна мисъл е в дълг пред този революционер сред черковниците и пред много други, които никога, дори при най-сложните ситуации, с които трябваше да се съобразяват, не забравиха да изпълнят своя патриотичен дълг.

* * *

Творческите търсения на българската интелигенция и проблемите, поставени на страниците на сп. „Читалище“, имат съществен принос в развитието на теоретико-литературното мислене през Възраждането. Те дават възможност да се потърсят и закономерностите на литературния процес през тази епоха. Публикуваните материали в списанието са показателни и за степента на интелектуалното развитие на нацията, на нейните духовни интереси. В дейността на неговите сътрудници и редактори се съдържат скритите тенденции на развитие на възгледите за общественото устройство и за историческите задачи на литературата и литературната критика.

⁵⁶ Т. Жечев. Българският Великден или страстите български. С., 1976, с. 347.